

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 31, 2021, 2

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 31, 2021, 2

ISSN 1408-5348
e-ISSN

UDK 009

Letnik 31, leto 2021, številka 2
2591-1775**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT),
Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralčić (HR),
Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano
Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA),
Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA),
Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolito (IT),
Marijan Premović (ME), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec,
Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek,
Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Gorazd Bajc

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del
Litorale - Capodistria® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije
družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development
and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di
ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 6. 2021.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
(ARRS), Mestna občina Koper*Annales - Series Historia et Sociologia* izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series Historia et Sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zdjp.si/it/>.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website <https://zdjp.si/en/>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Klara Buršič-Matijašič:** Gradine od Krasa do Kvarnera, dio kulturnog i krajobraznog identiteta sjeverne Istre 183
I castellieri dal Carso al Quarnero, parte dell'identità culturale e paesaggistica dell'Istria settentrionale
Gradišča od Krasa do Kvarnerja kot del kulturne in krajinske identitete severne Istre
- Charlie Mansfield & Jasna Potočnik Topler:**
 Building the Ethnopôle: Eliciting and Sharing Ethnobotanical Knowledge in Tourism Development 197
Costruire l'Ethnopôle: favorire e condividere la conoscenza etnobotanica nello sviluppo del turismo
Snovanje etnopolja: pridobivanje in izmenjava etnobotaničnih znanj v razvoju turizma
- Blanka Ravnjak & Jože Bavcon:**
 Meadows – Slovenian Cultural Landscape 209
I prati del Carso sloveno e dell'Istria come patrimonio culturale
Travniki slovenskega krasa in Istre kot kulturna dediščina
- Ivana Vitasović-Kosić:** Etnobotanička istraživanja Krasa i Istre – prikaz najčešće korištenih biljaka (Slovenija, Hrvatska) 225
Ricerca etnobotanica del Carso e dell'Istria – una revisione delle piante più comunemente utilizzate (Slovenia, Croazia)
Ethnobotanical Research of the Karst and Istria – A Review of the Most Commonly Used Plants (Slovenia, Croatia)
- Jasna Potočnik Topler:** Cultural Events as Tools of Developing Sustainable Tourism in Rural Areas – The Case of Sevnica in Slovenia 245
Eventi culturali come strumenti di sviluppo del turismo sostenibile nelle aree rurali – Il caso di Sevnica in Slovenia
Kulturni dogodki kot orodje razvoja trajnostnega turizma na podežlju – primer Sevnice v Sloveniji
- Jadranka Cergol:** Due trattati pedagogici umanistici per una finestra verso l'Europa 259
Two Humanistic Pedagogical Tracts for a Window to Europe
Dve pedagoški humanistični razpravi zasidrani v evropskem humanističnem duhu
- Izidor Janžekovič:** Ravnotežje moči od vestfalskega miru (1648) do utrechtkega miru (1713) 271
L'equilibrio di potere dalla Pace di Vestfalia (1648) alla Pace di Utrecht (1713)
The Balance of Power from the Treaty of Westphalia (1648) to the Treaty of Utrecht (1713)
- Janko Trupej:** A Comparison of the Pre-socialist and Socialist Reception of Mark Twain in Slovenia 295
Un confronto tra la ricezione pre-socialista e socialista di Mark Twain in Slovenia
Primerjava recepcije Marka Twaina v Sloveniji pred in med obdobjem socializma

Milan Ivanović: Kognitivna semantika u etimologisanju leksema bez istorije pisane upotrebe: prilozi pitanju o porijeklu imenice džora 311
Semantica cognitiva nell'etimologizzare i lessemi senza una storia di uso scritto: contributi sulla questione dell'etimologia del sostantivo džora
Kognitivna semantika pri etimologizaciji leksemov brez zgodovine pisne rabe: prispevki k vprašanju izvora samostalnika džora

Nada Poropat Jeletić, Eliana Moscarda Mirković & Anna Bortoletto: Incidenza e implicazioni di alcuni tratti formali pertinenti tipici del discorso bilingue istriano: i casi di commutazione di codice 329
Impact and Implications of Some Relevant Formal Traits Typical of the Istrian Bilingual Speech: The Cases of Code-switching
Vpliv in posledice nekaterih pomembnih formalnih lastnosti značilno za istrski dvojezični govor: primer kodnega preklapljanja

Filip Galović & Irena Marković: Termini romanzi per i dolci nella parlata di Umazzo inferiore (Donji humac) sull'Isola di Brazza 341
Terms For Pastries in The Local Dialect of Donji Humac on the Island of Brač
Romanske izposojenke za poimenovanje sladice v lokalnem narečju Donjega humca na otoku Brač

Ana Toroš: Minority Literature in the Majority Language: a New Paradigm? The Case of the Slovenian Poetry in Italy 355
Letteratura di minoranza nella lingua maggioritaria: un nuovo paradigma?
Il caso della poesia slovena in Italia
Manjšinska literatura v večinskem jeziku: nova paradigma? Primer slovenske poezije v Italiji

IN MEMORIAM

Goran Filipi (1954–2021) (Lucija Čok) 363
Kazalo k slikam na ovitku 365
Indice delle foto di copertina 365
Index to images on the cover 365

GRADINE OD KRASA DO KVARNERA, DIO KULTURNOG I KRAJOBRAZNOG IDENTITETA SJEVERNE ISTRE

Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Ronjgova 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: klara.bursic-matijasic@unipu.hr

ABSTRACT

Hillforts, prehistoric settlements on top of hills, are an inexhaustible source of information about Istria in prehistory. During two long millennia B.C. man lived in the whole of Istria, while the greatest concentration of settlements are recorded in the wider area around the Lim and Pula bays. Since they arose from the strategic need to defend their inhabitants and the wider territory, a considerable concentration has been recorded in Ćićarija and the Učka mountain massif where they were grouped around the main traffic routes along which people, goods, and ideas travelled, bringing progress. Natural characteristics, shortage of fertile land, lush forests but above all the cold continental climate, largely determined life as well as the exploration of the area from the Karst to Kvarner. In the KAŠTELIR Project, we place special emphasis on the sites of Rašpor on Ćićarija and Ozida near Brseč, which we analyse through the prism of numerous approaches: the recording of sites by means of surveys; interdisciplinary archaeological excavation; the history of research; typology, economy, the toponymy of hillforts; the density of hillforts in the landscape; the role of hillforts in communication; the diachronic study of hillforts; continuity and degradation of sites; finally, the issue of revitalization of space "by actively preserving the heritage of hillforts through their evaluation, protection, and promotion".

Keywords: hillforts, prehistory, Istria, Ćićarija, Rašpor, Vela Ozida

I CASTELLIERI DAL CARSO AL QUARNERO, PARTE DELL'IDENTITÀ CULTURALE E PAESAGGISTICA DELL'ISTRIA SETTENTRIONALE

SINTESI

I castellieri, insediamenti preistorici su alture, sono una fonte inesauribile di informazioni sull'Istria nella preistoria. Nel corso di due lunghi millenni prima di Cristo l'uomo viveva in tutta l'Istria, e la maggiore concentrazione di tali insediamenti si trova nell'area intorno alle baie di Leme e di Pola. Essendo sorti dalla necessità strategica di difendere la propria abitazione e il territorio, c'è una maggiore concentrazione di castellieri nella Ciceria e nel massiccio montuoso del Monte Maggiore, dove si sono raggruppati attorno alle principali vie di traffico lungo le quali viaggiavano uomini, merci e idee, che hanno portato progresso. Le caratteristiche naturali, terra poco fertile, boschi rigogliosi ma soprattutto il freddo clima continentale, hanno in gran parte determinato la vita e l'esplorazione del territorio dal Carso al Quarnero. Nel progetto KAŠTELIR, poniamo particolare enfasi sulle località di Raspo nella Ciceria e Ozida presso Brseč, che analizziamo attraverso il prisma di svariati approcci: sondaggio dei siti; indagini archeologiche interdisciplinari; storia della ricerca; tipologia, economia, toponomastica dei castellieri; densità dei castellieri nello spazio; ruolo dei castellieri nelle comunicazioni; castellieri nel tempo; continuità e degrado dei siti; infine attraverso la questione della rivitalizzazione dello spazio "preservando attivamente il patrimonio dei castellieri attraverso la loro valutazione, protezione e promozione".

Parole chiave: fortezze, preistoria, Istria, Ciceria, Raspo, Vela Ozida

UVOD

Gradine – Gradiška, Gračišće, Gradac, Gradec, Gradinje, Castellier, Castelir, Castion, Kaštelir, Kaštelijer, Stari grad (Čović, 1965, 29–30) – prapovijesna naselja na vrhovima brežuljaka neiscrpan su izvor informacija o Istri u prapovijesti. Od prvih naselja na strateški važnim položajima početkom 2. tisućljeća pr. Kr. do trenutka kad je Istra rimskim osvajanjem zakoračila u povijest (2. stoljeće pr. Kr.), prošlo je vrlo dugo vremensko razdoblje. Istraživanje gradina tek je – može se reći – na početku, jer su samo malobrojne arheološki sondirane ili iskopavane, pa nemamo dovoljno podataka o životu na njima. Naša znanja temeljimo najvećim dijelom na skromnim podacima iz literature, na terenskim obilascima i komparacijom građe iz ostalog dijela Istre.

Dinamiku razvoja svakog područja, pa tako i sjeverne Istre, diktirali su i diktiraju prirodni uvjeti: malo plodnog zemljišta, bujne šume ali nadasve hladna kontinentalna klima, oduvijek su na prostoru od Krasa do Kvarnera uvelike određivale život ljudskih zajednica.

Na Čićariji i planinskom masivu Učke koji se spušta prema Kvarnerskom zaljevu, gradine su većinom grupirane oko glavnih prometnih pravaca kojima su kolali ljudi, roba i ideje. U prapovijesti su se na gradinama primjenjivala nova znanja o primjeni metala za izradu najprije brončanih, a kasnije i željeznih predmeta. Tehnološke novosti omogućile su gospodarski razvoj, a on je zatim uzrokovao i promjene u duhovnoj sferi ljudskih zajednica.

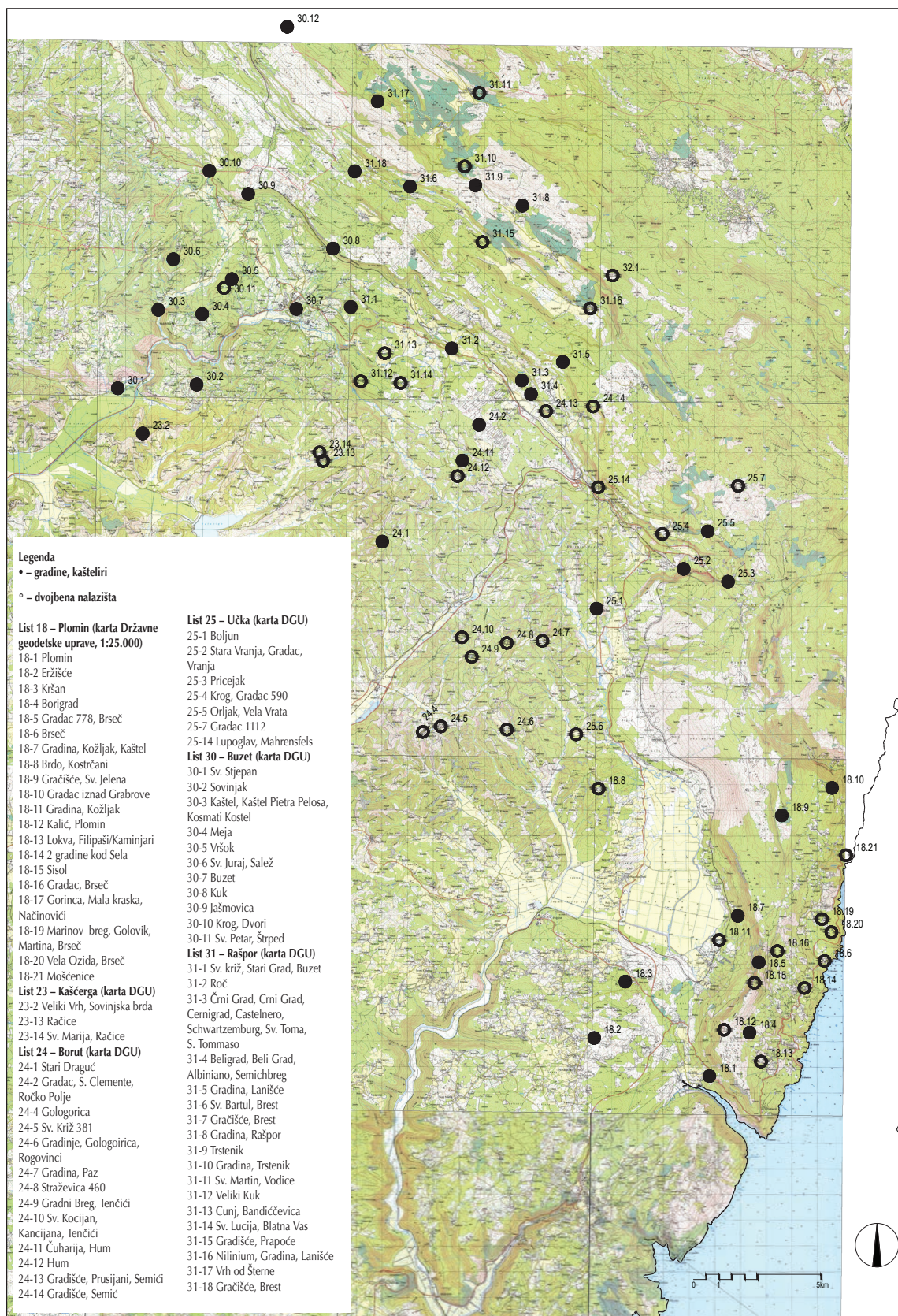
Već i toponimi predstavljaju neiscrpno bogatstvo Čićarije. Oni pokazuju određenu stvarnost u jezičnom oblikovanju i putokaz su istraživačima. Osim toponima Gradina ili Kaštelira, na Čićariji se javljaju i Vršok, Kuk, Krog, Sv. Križ, Črnigrad i Beligrad, te hagionimi vezani uz titulare (Sv. Juraj, Sv. Toma, Sv. Bartul, Sv. Martin, ...) crkvice koje su sagrađene na gradinama (Buršić-Matijašić, 2002, 11–19). Početkom 2. tisućljeća pr. Kr. u Istri, ali i na širem prostoru istočne jadranske obale i njenog zaleđa, pratimo naseljavanja vrhova brežuljaka. Od tada pa duga dva tisućljeća život manjih ili većih zajednica odvijao se u skladu s godišnjim dobima i sigurnosnom situacijom. Podizanje gradina vezujemo uz prodor Indoeuroljana koji su iz temelja promijenili način života u Europi. Dotadašnji, relativno miran život u nizinskim područjima, temeljen na plodnoj zemlji i prostranim pašnjacima, zamijenjen je životom na brdima gdje se osim gospodarskih resursa, valorizirala sigurnost naselja. Val naseljavanja s istoka zahvatio je gotovo čitavu Europu.

O GRADINAMA

Nastanak i razvoj gradinskih naselja ovisio je o nizu prirodnih faktora: geografski položaj, klima, voda, tlo, koji su direktno djelovali na rast i eksploataciju flore i faune. Čićarija, na samom sjeveru Istarskog poluotoka, predstavlja jedinstvenu zonu. Zbog oštih klimatskih uvjeta (Makjanić & Volarić, 1981) naseljavanje je u odnosu na ostale dijelove Istre stagniralo. Čićarija zauzima sjeveroistočni dio i predstavlja prirodnu granicu najvećeg jadranskog poluotoka i istočnojadranskog kopna. Sastoji se od krednih i paleocenskih vapnenaca preko kojih je navučen eocenski krš. Ovo je ujedno i najviši dio Istre, nadmorske visine oko 800 metara s najvišim vrhovima do 1200 metara (Roglić, 1975, 9–12). Poput većeg dijela Istre, i na Čićariji prevladava submediteranska vegetacija (hrast medunac i grab) s manjom zonom šuma gorske bukve (Roglić, 1975, 18–26). Kako su u Istri paleobotanička istraživanja vrlo rijetka (Andrić, 2006, 31–62) tako nedostaju činjenice o povijesti rasta vegetacije u kontekstu prirodnih promjena. Klima se u holocenu mijenjala. Mediteranska klima, kad uspijeva mediteranska makija praćena vlažnim ispiranjima, karakteristična je za brončano doba, dok je krajem brončanog i početkom željeznog doba zavladała subatlantska klima. Na prijelazu iz stare u novu eru nastupila je topla klima koja je pogodovala širenju romanske civilizacije (Battaglia, 1958–1959). Osim geoloških, pedoloških i klimatskih faktora, za naseljavanje ovog prostora od presudnog značaja bila je i voda (Buršić-Matijašić, 2003, 17–22; Prodan, 2006, 189–202). Na Čićariji nema stalnih vodotoka pa se čovjek najčešće koristio lokvama (Žmak, 2006, 203–210) ili je gradio umjetna skupljališta (cisterne).¹

Duboka je uzajamna veza čovjeka i krajolika. Korištenje krajolika u skladu je s njim samim ali i s demografskim i ekonomskim čimbenicima. U dostupnoj literaturi dat je naglasak na progresivnu depopulaciju iako Čićarija nije nikad bila gusto naseljena. Broj gradinskih naselja sigurno govori o određenom vidu naseljavanja dok je broj stalnih stanovnika današnjih sela odraz šireg gospodarskog i političkog stanja. Iako su vlasti nastojale kolonizirati prostore doseljenicima, nekoliko je razloga pada broja stanovnika od sredine 16. stoljeća do novijeg doba: epidemije bolesti (kuga i malarija od 14. do 17. stoljeća), industrijalizacija i napredak velikih gradova (Trst, Kopar, Rijeka i Pula, od početka 19. stoljeća), te na Čićariji manje izražen, onaj politički (odlazak istarskih Talijana, nakon Drugog svjetskog rata) (Darovec, 1996, 52–64). Za Čićariju vezujemo i pojavu sezonskog seljenja stada. Bogati ljetni pašnjaci privlačili su stočare iz nizinskih predjela

¹ Tako je 1420. u Rašporskoj utvrđi sagrađena cisterna (Bertoša, 2005, 7).

Slika 1: Karta Ćićarije s ucrtanim gradinskim lokalitetima (izradila Mara Matijašić Paladin, mag. ing. arch.).

u povoljnije klimatske uvjete. Stočari su sa svojim stadima obitavali u pećinama kao i u privremenim nastambama. U novijoj povijesti stagniranjem transhumantnog stočarstva došlo je do naglog oporavka raslinja (Miracle, 2006, 19) čime su i arheološki lokaliteti postali nepristupačniji.

Najveća gustoća naseljenosti tijekom brončanog i željeznog doba zabilježena je na prostoru južnog i zapadnog dijela Istre gdje su prapovijesne zajednice naseljavale blago brdovite predjele Rovinjštine i Puljštine. Na tim su prostorima iskorištavale bogate mediteranske šume i plodnu crvenicu. S obzirom da su gradine nastale iz strateške potrebe za obranu vlastitog doma ali i šireg teritorija, veća koncentracija zabilježena je i na Ćićariji i planinskom masivu Učke (sl. 1) gdje su grupirane oko glavnih prometnih pravaca kojima su kolali ljudi, roba i ideje, a koje su nosile napredak. Prostor Ćićarije i Učke imao je dvostruku ulogu, istovremeno je spajao i odvajao poluotok od kopnenog zaleđa. Prirodne karakteristike, malo plodnog zemljišta, bujne šume ali nadasve hladna kontinentalna klima, uvelike su određivale život kao i istraživanja prostora od Krasa do Kvarnera.

Gradine su neiscrpan izvor za poznavanje prapovijesti. Konzultirajući brojne izvore, analizom arhivske građe, dostupne literature kao i terenskim obilascima i arheološkim iskopavanjima dolazimo do vrijednih saznanja o vremenu koje je trajalo od njihova utemeljenja – početkom brončanog doba (početak 2. tisućljeća) do dolaska Rimljana (2. st. pr. Kr.) kada je Poluotok zakoračio u povijest.

Prvi kontinuirani boravak na ovim prostorima zabilježen je u prirodnim skloništima i zaklonima. Jedna od najbolje istraženih je svakako Pupičina pećina u Veljoj dragi (Komšo, 2003; Miracle & Forenbaher, 2006), a u okolici Rašpora pored više speleoloških objekata² od kojih je najzanimljiviji Rašporski ponor – Abisso Bertarelli (Bertarelli & Boegan, 1926, 344), evidentirano je nekoliko pećina od kojih su neke djelomično istražene (Malez, 1960).

Brojnost i raznovrsnost tipologije prapovijesnih gradinskih naselja u Istri prepoznata je već početkom 20. st. u radu Carla Marchesettija (Marchesetti, 1903). Izvanredna je to građa za višestruku analizu mnogobrojnih vidova njihovih ostataka. Graditeljska tehnika bedema i vrata nije osobito raznolika, a sačuvanost i nedovoljna istraženost ostataka predstavlja ograničavajući čimbenik naših promišljanja. O gradinskim bedemima i ulazima svjedoče i tlorisni oblici gradina (koji ovise o oblicima brežuljaka na kojima nastaju), kao i – često – njihov položaj u odnosu na komunikacije i mogućnosti prilaza gradinskim naseljima.

GRADINE ĆIČARIJE

Ćićarija obuhvaća sjeverni dio istarskog poluotoka, a na njeno naseljavanje utjecala je komunikacija, sa zaleđem i gradinama na poluotoku. Komunikacije slijede prirodne zakonitosti, a osim materijalnih ostataka (dijelovi cesta i puteva), možemo ih pratiti po položaju gradina u prostoru kao i smjerom antičkih (Bosio, 1991) i srednjovjekovnih komunikacija (Foscan, 1992). Komunikacija između gradina mogla je biti fizička, cestama – putevima – stazama ili vizualno – dometom pogleda. Komunikacija se odvijala najlakšim pravcima između planinskog masiva (Buršić-Matijašić, 2001, 15–22). Razloge povezivanja naselja i korištenja određenog pravca moramo tražiti u gospodarskim poticajima: potreba za hranom, vodom i solju, sirovinama, luksuznim predmetima, bračnih partnera! Vizualna komunikacija jedan je od važnijih čimbenika u ulozi gradina u prostoru. Karakteristika koja je bila presudna u njihovom uočavanju, bilježenju kao i valorizaciji. Bila je to presudna karakteristika koju su zamijetili prvi istraživači poput Kandlera, Covaza, Luciana i Burtona (Buršić-Matijašić, 2007a, 574–582).

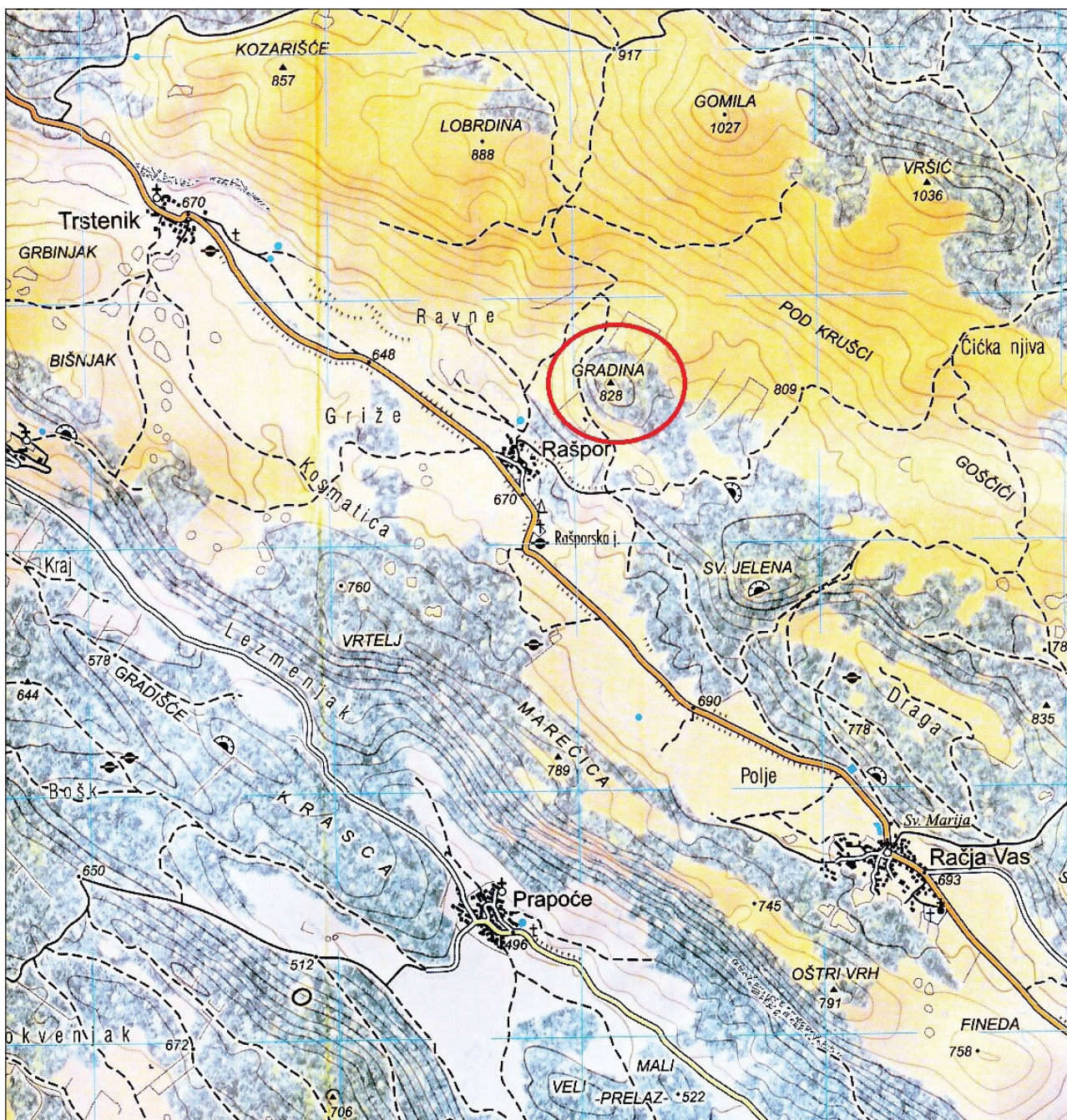
Gradina Rašpor

Na važnom prometnom pravcu, u dolini kojom prolazi cesta koja vodi prema Trsteniku, Danama i Vodicama, na 693 m nadmorske visine, nastalo je današnje naselje Rašpor. Nešto sjevernije, na položaju Gradina (828 m) (sl. 2), nalaze se ostaci iz razdoblja prapovijesti (?), rimske te bizantske utvrde (Alberi, 1997, 225). Oko 1000. godine, opet je postao utvrđeno selo s kaštelom (danas vidljivih dimenzija 22 x 32 m), a prvi put se spominje u izvorima tek u 13. st. (*Raspurch, Rastpurch, Ratspurch, Rasburg* i sl.) kada postaje sjedište kapetanata, tj. vojnog zapovjedništva koje je Istri trebalo jamčiti mir i sigurnost. Preko kapetana, Mlečani su upravljali ovim dijelom Istre. Početkom 16. st. mletački kapetan preseljen je u Buzet zadržavši titulu rašporskog kapetana. Do propasti Venecije rašporski kapetan bio je jedan od najvažnijih rektora njezine uprave u Istri (Bertoša, 2005, 22–31). Zbog strateške važnosti Mlečani ga nazivaju *clavis totius custodiae Histriae* = ključ čitave Istre! (Alberi, 1997, 225).

Do 2021., na lokalitetu nije bilo arheoloških istraživanja. Godine 2005. u Arheološki muzej Istre u Puli donešena je keramika pronađena u „sjeveroistočnoj prostoriji“, a analiza je pokazala da se radi o ulomcima zdjela, zdjelica, vrčeva izrađenih u radioničkim centrima Veneta, Emilije-Romagne i Marka u razdoblju 15. i 16. st. (Bradara, 2007, 65–72).

S obzirom da nemamo materijalnih ostataka, o samom gradinskom naselju vrlo se malo zna. Njegova

² Pozzo di Trestenico (Bertarelli & Boegan, 1926, 238); Pećina sv. Jelene (Malez, 1960, 224); Pozzo ad O di Raspo, nome indigeno di Široka Jama (Bertarelli & Boegan, 1926, 248).

Slika 2: Rašpor na topografskoj karti 1: 30.000 (Editor: Mateus, 52440 Funtana).

ubikacija temelji se na toponimu, konfiguraciji terena (najviši akropolski dio s nižom terasom koja okružuje cijeli plato) i kontinuitetu života na važnom prometnom pravcu (sl. 3). Bile su to glavne pretpostavke što je lokalitet unesen u sve relevantne radove o gradinama Istre (Buršić-Matijašić, 2007a, 477). Lokalitet kao gradinsko naselje prvi put spominje Marchesetti u poznatoj monografiji o gradinama Istre, Kvarnera i Tršćanskog zaleđa (Marchesetti, 1903, 109).

U sklopu Projekta KAŠTELIR – Prapovijesne gradine i etnobotanika za održivi turizam i ruralni razvoj – od Krasa (preko Brkina, Čičarije i Istre) do Kvarnera koji je sufinanciran iz Programa suradnje Interreg V-A Slovenija – Hrvatska za razdoblje 2014.-2020. Europskog fonda za regionalni razvoj, a sukladno Rješenju Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Puli tijekom veljače i ožujka 2021. godine provede-

Slika 3: Rašpor, pogled na lokalitet (Foto: Klara Buršić-Matijašić, studeni 2020.).

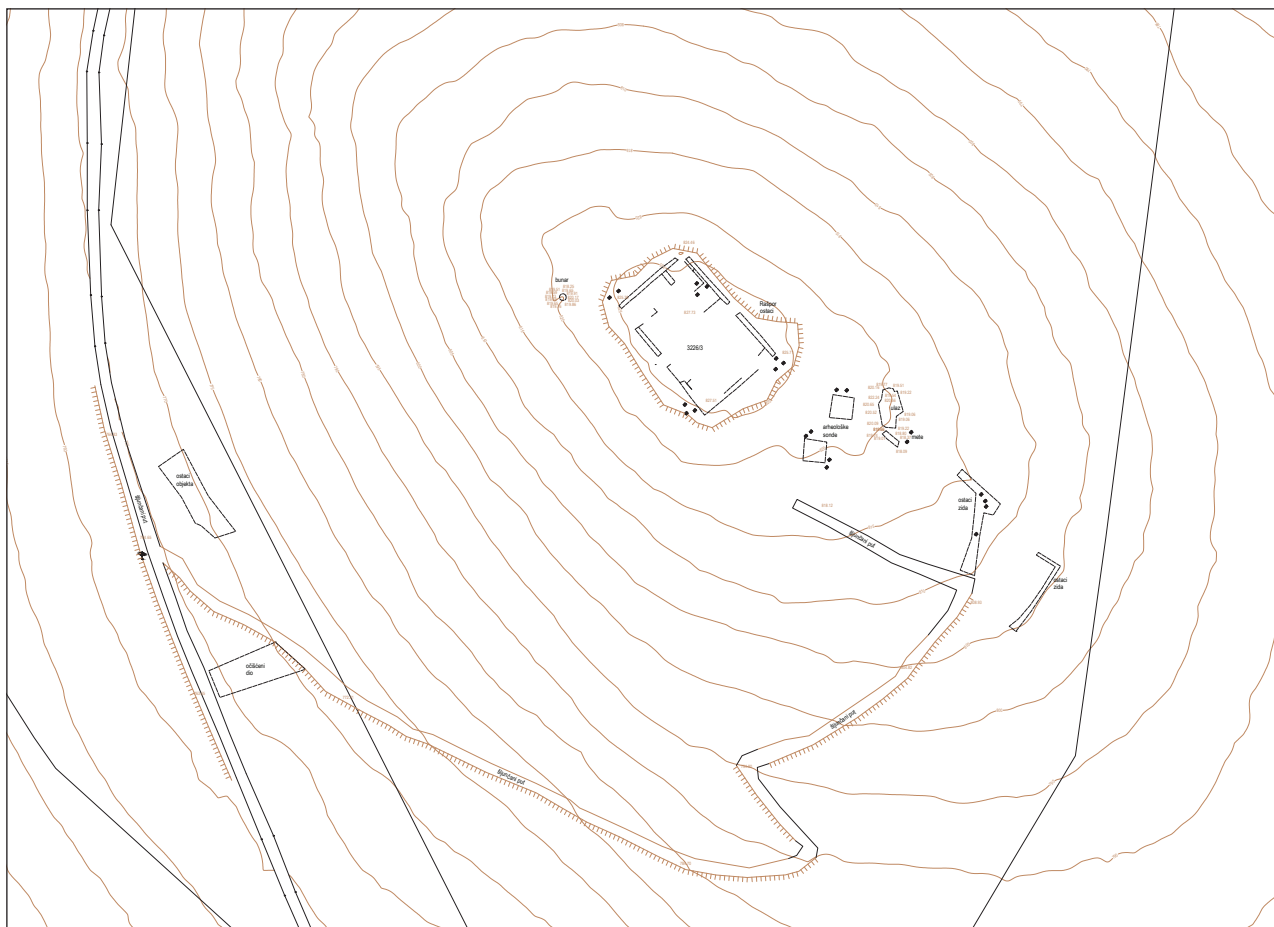
no je arheološko istraživanje Gradine (k.č. 3226/3 k.o. Trstenik). U dvije sonde veličine 5x5 metara postavljene na istočnoj strani terase nisu pronađeni materijalni dokazi postojanja gradine iako zbog svog položaja (na rubu terase), strukture (suhozid sačinjen od velikih kamenih blokova i iskorištenost okomitih kamenih litica) ovaj je prostor pokazivao naznake postojanja prapovijesnog prolaza i pristupa u naselja (sl. 4).

Sonde su postavljene u smjeru sjever-jug. Većim su dijelom predstavljale matičnu stijenu. Maksimalne dubine bile su do 60 odnosno 76 cm. U sondama nisu pronađeni arhitektonski elementi. Pokretni arheološki materijal iskopan je u humusnom sloju koji je predstavljao crnu zemlju pomiješanom s korijenjem biljaka. Sav prikupljeni materijal našao se na ovom položaju urušavanjem s centralnog prostora gdje se nalaze ostaci kaštela.

Pomnim pregledom terena prilikom čišćenja pristupnog puta sakupljeni su znakoviti ulomci keramike, metala i stakla koji se ničim ne razlikuju od materijala iz sonde ali i površinskih nalaza na istočnom nasipu kaštela. Nakon završetka terenskog istraživanja izvrše-

na je prostorno kvantitativna analiza materijala kao i tipološko–kronološka analiza keramičkih nalaza.

Među prikupljenim keramičkim materijalom izdvajaju se tri osnovne skupine: građevinska keramika, glazirano stolno posuđe i kuhinjsko posuđe (sl. 5). Građevinsku keramiku čine u kronološkom smislu nedijagnostički ulomci, uglavnom krovnog crijepa. Stolno posuđe bilo je namijenjeno čuvanju i iznošenju hrane i pića na stol, a kuhinjsko posuđe ime prvenstvenu namjenu pripreme hrane. U skladu s namjenom, ulomci kuhinjskog posuđa pripadaju loncima i tavama, a stolno posuđe čine razni oblici zdjela i vrčeva. Različitim tehnikama ukrašeno (glazirana keramika, jednostavna prozirno glazirana keramika ili *invetriata* (sl. 6a, 6b, 7), gravirana keramika ili *sgraffito* (sl. 8, 9), majolika (sl. 10) stolno posuđe (vrčevi, zdjele) potječe uglavnom s padskog područja (sjeverna Italija), stilske karakteristike pojedinih primjera upućuju na keramičarske centre Veneta i Emilije-Romagne. Jedan manji ulomak oboda svjedoči i o importu keramičkog posuđa i iz Španjolske (sl. 11) (Bradara, 2007; Petricioli, 1984; Saccardo, 2002). Keramički nalazi potječu poglavito iz posljednje faze

Slika 4: Geodetski snimak lokaliteta (snimak Vektra 2021.).

života kaštela, odnosno iz razdoblja mletačke uprave i pripadaju periodu od kraja 14. do početka 16. st., kada je kaštel napušten i razrušen.³

Zbog nepromijenjenih oblika i dugotrajne upotrebe, metalni predmeti (kovani željezni čavli, klinovi, pojasna kopča, dijelovi metalnih posuda, okov drvenog prozora, željezna potkova, ... (sl. 12, 13, 14) nisu pouzdan element za dataciju. Nalaz velike količine željeznih metalnih predmeta i grumena šljake upućuje na zaključak postojanja kovačnice.

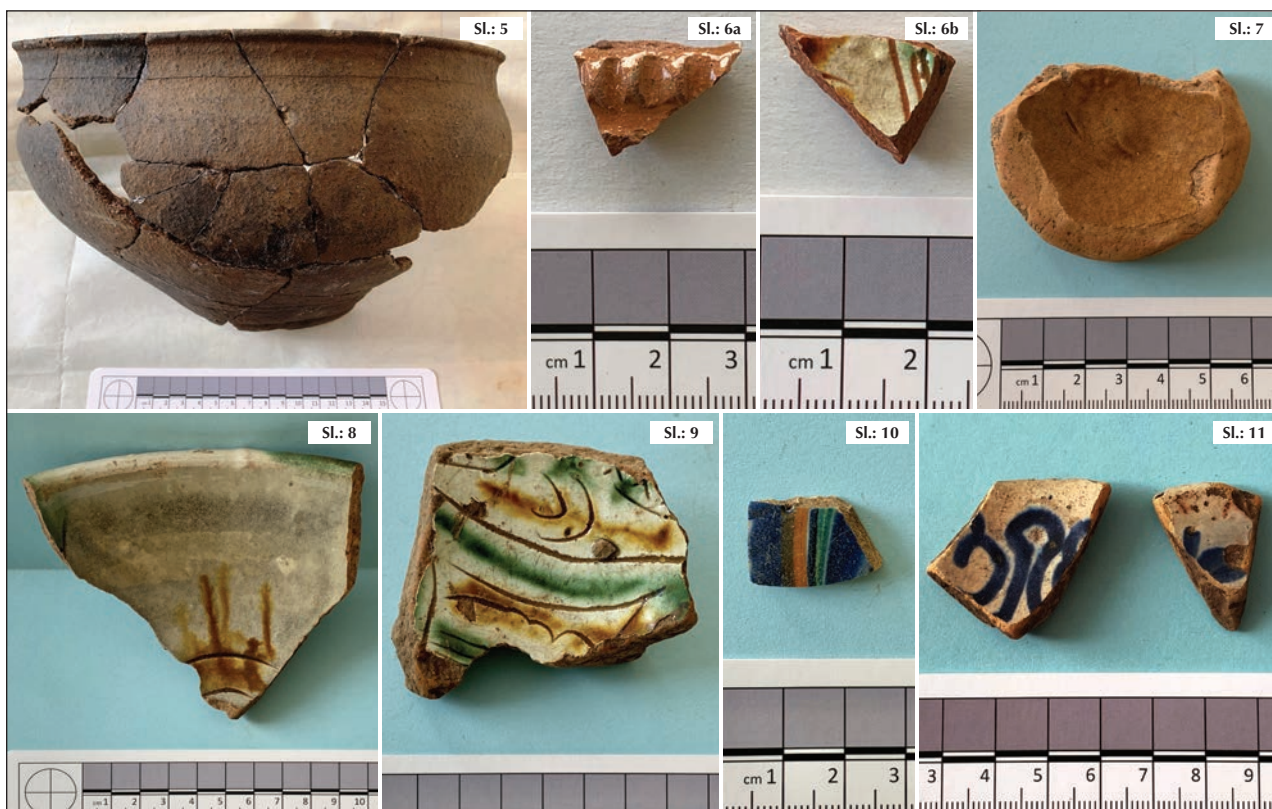
Pojedinačni nalaz ljuštore školjke (Potopne arke – *Anadara diluvii*, Milišić, 1991, 27) ne ukazuje na nutritivne vrijednosti i gospodarske resurse, pa time i na pokretljivost stanovništva. Također, školjka nema ukrasnu dimenziju jer nije probušena ili na koji bilo koji drugi način ne pokazuje njen način upotrebe kao nakit. S obzirom da je još jedna školjka takve vrste, no neznatno oštećena, pronađena na nasipu kaštela, možemo pretpostaviti da je činila sastavne dijelove vezivnog materijala za gradnju kaštela.

Među materijalom izdvojeni su životinjski koštani ostaci.⁴ Pregledan je ukupno 41 uzorak od kojih je određivo bilo 39. Anatomsko-taksonomska analiza omogućila je determinaciju životinjske vrste ili veće taksonomske skupine, skeletnog elementa te određivanje relativne životne dobi. Rezultati osteološke analize ukazuju na dominaciju domaćih životinja i to goveda (*Bos taurus*) i ovikaprda (*Ovis/Capra*). S obzirom na samo jednu pronađenu kost svinje (*Sus sp.*) nije bilo moguće utvrditi da li je riječ o domaćoj ili divljoj svinji. Ukupno su izdvojene 3 jedinke goveda, 2 ovce/koze i 1 svinje. a samo za jedno govedo utvrđeno je da je riječ o odrasloj životinji (Silver, 1963). Tafonomska analiza potvrdila je prisutnost tragova ljudskog djelovanja u obliku ureza i udaraca oštricom, odnosno na odvajanje udova, mesa i mišića te pripremu porcija manje veličine (Lyman, 1994; Seetah, 2006).

Cilj istraživanja bio je pronaći ostatke građevinskih i arheoloških struktura kao i materijalne dokaze postojanja gradinskog naselja, ali arheološko istraživanje dalo

³ Elaborat Robert Matijašić i Davor Bulić u sklopu projekta Kaštelir. Zahvaljujemo Josipu Višnjiću na svesrdnoj pomoći.

⁴ Arheozoološku analizu obavila je Maja Grgurić u sklopu projekta Kaštelir.

Slika 5: Kuhinjsko posude, terina.

Slika 6a, 6b: Prozirno glazirana keramika, 14. – 15. st.

Slika 7: Prozirno glazirana keramika, 14. – 15. st.

Slika 8: Padska gravirana keramika, kraj 14. – 15. st.

Slika 9: Padska gravirana keramika, kraj 14. – 15. st.

Slika 10: Majolika, 15. st.

Slika 11: Španjolsko-maurska majolika keramika, 15. st.

je negativne rezultate. Terasa lokaliteta većim je dijelom potpuno zatrpana odronima ruševina perimetralnih zidova kaštela. Arheološkim istraživanjem, sondiranjem, nakon raščišćavanja terena od guste vegetacije i detaljnim geodetskim snimkom dobivene su konture brda s prostiranjem centralnog platoa i niže postavljene terase kojim smo dobili vezu vanjskih perimetralnih zidova zgrade kaštela s ostacima zidova/bedema na istočnoj strani brda čime možemo zaključiti da to nisu prapovijesni elementi (sl. 15). Zbog trase pristupnog puta, pronalaska pokretnog arheološkog materijala, ostaje mogućnost razmišljanja u smjeru postojanja srednjovjekovnog ulaza, potpornih dijelova pokretnog mosta ulaza u kaštel, pomoćnih zgrada i tome slično.

Gradina Rašpor u povijesti

Manje arheološko sondiranje na Gradini Rašpor dalo je stvarnu sliku jednog segmenta burne prošlosti sjeverne Istre. Nalazi na istočnoj terasi govore o jednoslojnom srednjovjekovnom nalazištu. Iz

povijesti Rašpora znamo da je pripadao akvilejskoj crkvi, a njime su u patrijarhovo ime upravljali gastaldi iz obitelji grofova Goričkih. Financijski osiromašeni zbog stalnih ratova, oni su često kao zalag za svoje zajamske obveze svojim vjerovnicima davali cijele feudalne gospoštije ili njihove dijelove. Tako je 1358. grof Menhard (Majnard) VII. Gorički utvrdu dao u miraz sestri Elizabeti, supruzi kneza Jurja Krbavskoga (Kurjakovića). God. 1394. rašporska je gospoštija, zajedno s Podgradom, dana u zalag Menhardovoj kćeri Ani Goričkoj, vjerojatno kao miraz prilikom njezine udaje za krčkoga kneza Ivana Frankopana. Godine 1402. njezina su braća, gorički i tirolski grofovi Henrik i Ivan Majnard, pokrenula prodaju Rašpora Veneciji. No, Mletačka Republika odredila je već 1394. Rašpor za sjedište istoimenoga kapetanata, tj. vojnog zapovjedništva koje je Istri trebalo jamčiti mir i sigurnost, posebice duž granice jer je Rašporski kapetanat predstavljao prostor stalnih sukoba i razmirica između Austrije i Venecije (Bertoša, 1995, 467–469). Kapetanatom

Slika 12: Željezni kovani čavli.

Slika 13: Željezna pojasna kopča.

Slika 14: Željezni okov drvenog prozora.

je preko rašporskoga kapetana upravljao mletački Senat. Venecija je počela opsežne fortifikacijske radove. U nemirna vremena Rata Cambrajske lige 1507–1517. utvrdu su zauzele i opljačkale nadvojvodine snage koje je vodio Kristofor Frankopan kao i vojnici koje je predvodio tršćanski kapetan Nicolò Rauber. Zbog velike opasnosti mletački je kapetan 1511. premješten u Buzet. Sve do propasti Venecije 1797. rašporski kapetan bio je jedan od najvažnijih rektora njezine uprave u Istri (Klen, 1960; Klen, 1972; Bertoša, 1995; Matejčić, 1998; Bertoša, 2005; Bertoša, 2006).

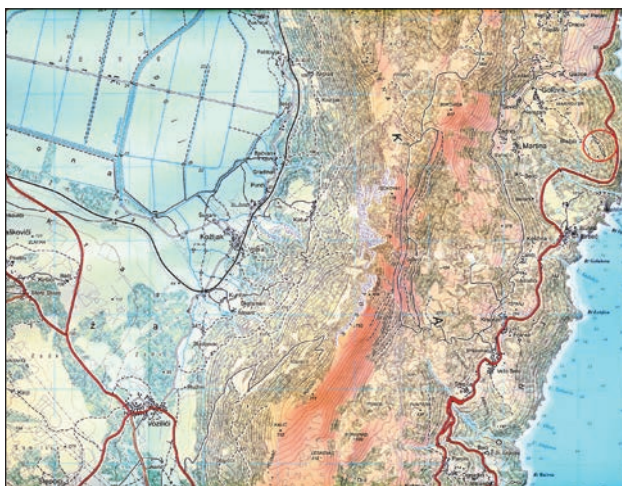
Vela Ozida

S druge strane Istre, ispod planinskog masiva Učke (sl. 16), nad Kvarnerom, nekoliko stotina metara iznad Brseča (sl. 17), uzdiže se brdo Vela Ozida ili Ozidi (k.o. Martina k.č. 2359/2). Impozantna kružna nakupina kamenja oblika obrnutog slova Q, (sl. 18) na brijegu visokom 224 m nad morem, predstavlja zanimljiv lokalitet nepoznate namjene (gradina, tumul, tvrđava, osmatračnica, svjetionik).

Oblik, način gradnje, govore u prilog prapovijesnom porijeklu. Položaj visoko nad Kvarnerom, na

Slika 15: Zračni snimak položaja sonde u odnosu na bedem i kamene litice (Foto: Robert Matijašić, 11. ožujka 2021.).

Slika 16: Vela Ozida na topografskoj karti 1: 30.000 (Editor: Mateus, 52440 Funtana).

Slika 17: Vela Ozida, zračni snimak (Foto: Nenad Karleuša, lipanj 2020.).

brdu koje sedlo plodne zemlje odvaja od Marinog brega pored Golovika (Buršić-Matijašić, 2007a, 356–357) i na vizualnom pravcu između Brseča i Mošćenica (sl. 19), upućuje na mogućnost postojanja stražarskog punkta i važne komunikacijske točke, poveznice Mošćenice i Brseča, Kastva, Grobnika, Omišlja na otoku Krku, Osorčice na otoku Cresu pa sve do Unija i Suska. Zavidne dimenzije kamenog obruča (širine i do 8 metara), nastalog vjerojatno urušavanjem bedema (55 x 35 m) koje zatvaraju unutrašnji prostor (32 x

20 m) mogle su predstavljati manje stražarsko mjesto s isturenim dodatnim prostorom (20 x 11 m) na južnoj strani koji je konstrukcijski vezan uz glavni nasip. Na lokalitetu nisu vršena arheološka istraživanja, a u sklopu Projekta Kaštelir, od srpnja do listopada 2020., izvršeno je arheološki nadzor tijekom radova čišćenja vegetacije tijekom kojih nije pronađen pokretni arheološki materijal (Zaccaria, 2020).

U promišljanju uloge ovog lokaliteta ne smijemo zanemariti ni mogućnost postojanja groba oblika

Slika 18: Vela Ozida aerofotografija, Geoportal (<https://geoprtal.dgu.hr>).

Slika 19: Vela Ozida nad Kvarnerom, zračni (Foto: Nenad Karleuša, lipanj 2020.).

Slika 20: Vela Ozida, pogled na lokalitet (Foto: Klara Buršić-Matijašić, lipanj 2020.).

tumula gdje je, moguće, bio pokopan važan član zajednica koje su živjele u blizini. Na južnoj padini vidljivo je još nekoliko suhozidnih konstrukcija, a suvremeni suhozidovi spuštaju se radijalno s vrha ograđujući vlasničke parcele. Na čitavom prostoru prema Goloviku prostiru se male terasaste parcele plodne zemlje ograđene suhozidima što čini poseban krajobrazni element (sl. 20).

ZAKLJUČAK

Istraživanje gradina/kaštelira, jednog od elemenata u kronologiji prapovijesti Istre, od izuzetnog je značaja za lokalnu zajednicu kao i za prostore izvan njenih granica. Važnost interdisciplinarnih istraživanja, od bilježenja ostataka terenskim obilascima i arheoloških iskopavanja kao i valorizacije građe, trebala bi nadilaziti političke granice što se pokazalo ovim projektom. Na primjeru gradina Čićarije i istarske obale Kvarnera, informacije prikupljene terenskim obilascima i iz objavljene literature valja u sljedećem koraku nadograditi interdisciplinarnim iskopavanjima, čime bismo dobili vrijedna saznanja o tipologiji pojedinih lokaliteta, o gustoći gradinskih naselja u prostornoj konfiguraciji i njihovoj ulozi u fizičkoj i vizualnoj komunikaciji na širem prostoru.

Višestruka su pitanja vezana uz proučavanje gradinskih naselja. Analizom prikupljene građe valjalo bi definirati tipologiju lokaliteta, tj. vrste gradina po položaju, obliku i veličini kao i vrste gradina prema ustrojstvu. Gustoća gradinskih naselja u prostornoj konfiguraciji Čićarije ukazuje na razloge naseljavanja kao i na ulogu uzvišenja u komunikaciji. Naravno, ne smijemo zanemariti ni druge vidove naselja tijekom prapovijesti, pećine, polupećine i otvorene lokalitete čiji je broj također važan jer ukazuje na potpunu iskoristivost cijelog prostora. Što se gradina tiče, na terenu su najizraženiji građevinski elementi poput bedema, zidova i sustava ulaza. Unutar bedema, na u većini slučajeva umjetno oblikovanim terasama, nalaze se

ostaci stambenih objekata. Način gradnje, struktura, veličina kuća, samo su neka od otvorenih pitanja za koje dosad imamo samo skromne odgovore. Materijalni ostaci gradinskih naselja i prostorna analiza okolnog područja mogli bi nam pružiti dragocjene podatke o gospodarstvu i socijalnoj strukturi stanovništva. Zbog dugotrajnog života na vrhovima brežuljaka (gotovo dvije tisuće godina) u Istri pa time i na Čićariji izmijenjivali su se njeni stanovnici. Nošeni gospodarskim ali i sigurnosnim situacijama jedni su dolazili, a drugi odlazili. Većina je ostavljala tragove koje danas prepoznajemo u sačuvanim materijalnim (ulomci keramike, metalni, koštani i kameni predmeti) i nematerijalnim (toponimi) ostacima. Do dolaska Histra, krajem II. tisućljeća (Mihovilić, 2013), identitet stanovnika gradina ostaje nepoznat. Općenito možemo govoriti o Indoeuropljanima. Dolaskom Istre pod rimsku vlast (2. st. pr. Kr.) veći dio gradina na sjeveru Istre nastavlja živjeti dotadašnjim gradinskim životom, iako moramo računati i na naseljavanje pograničnog područja rimskim doseljenicima (Degrassi, 1936). Glavne gospodarske grane stanovnika gradina bile su stočarstvo i poljodjelstvo. Moderna interdisciplinarna istraživanja daju nam danas velike mogućnosti za rasvjetljavanje tog važnog pitanja života u prapovijesti na Čićariji. Nažalost, osim života na gradinama Čićarije, malo znamo o mjestu i načinu pokapanja pokojnika. Odabir mjesta i načina ukapanja u većini slučajeva govore mnogo više o životu njenih stanovnika no sačuvani ostaci u naseljima. Konačni rezultat istraživanja, kako onih terenskih, laboratorijskih i kabinetskih, poslužili bi za smještaj gradina u vremenu odnosno njihovu dataciju. Vezano uz gradine ne smijemo zanemariti ni povijest istraživanja (Buršić-Matijašić, 2007b, 11–65) i razvitak misli o dataciji nalazišta dok je posebna tema vezana uz kontinuitet života ali i još učestaliju pojavu – degradaciji nalazišta. Pravilnim pristupom povijesnoj baštini doprinijet će se njezinom očuvanju, a gradine valja popisati, istražiti, zaštititi te vrednovati u kontekstu promocije cijelog prostora.

GRADIŠČA OD KRASA DO KVARNERJA KOT DEL KULTURNE IN KRAJINSKE IDENTITETE SEVERNE ISTRE

Klara BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ

Univerza Juraj Dobrila v Pulju, Filozofska fakulteta, Ronjgova 1, 52100 Pulj, Hrvaška
e-mail: klara.bursic-matijasac@unipu.hr

POVZETEK

Gradišča ali kaštelirji, prazgodovinske naselbine na pogorju Čičarije, so neizčrpen vir informacij o prazgodovini regije in celotne Istre. Od prvih naselbin na strateško pomembnih položajih na začetku drugega tisočletja pred našim štetjem do trenutka, ko je Istra vstopila v zgodovino z rimsko osvojitvijo, je minilo zelo dolgo obdobje. Zaradi slabe raziskanosti nimamo podatkov o življenju na posameznih območjih. Naše znanje večinoma temelji na skromnih podatkih iz literature, terenskih raziskavah in primerjavi gradiva iz drugih delov Istre. Naravne razmere, ki so prevladovala na severnem delu polotoka, so narekovale dinamiko razvoja. Na območju Čičarije in gorskega grebena Učka, ki se spušča proti Kvarnerskemu zalivu, so gradišča večinoma razvrščena okoli glavnih prometnih poti, po katerih so potovali ljudje, blago in ideje. Poleg materialnih dobrin je iz sosednjih območij in oddaljenih dežel prihajal tudi napredek. Tako so se na gradiščih uporabljala nova znanja o uporabi kovin za izdelavo najprej bronastih in pozneje železnih predmetov. Spremembe v gospodarskem smislu so prinesle tudi spremembe na duhovnem področju človeških skupnosti. Naravne značilnosti, pomanjkanje rodovitne zemlje, bujni gozdovi, predvsem pa hladno celinsko podnebje, so v veliki meri določali življenje in tudi raziskovanje na območju od Krasa do Kvarnerja. V Deželi kaštelirjev smo poseben poudarek namenili najdiščem Rašpor v Čičariji in Vela Ozida pri Brseču. V okviru Interreg (SLO-HR) projekta Kaštelir je bilo na gradišču Rašpor izvedeno testno izkopavanje. Premične arheološke najdbe potrjujejo življenje na območju v času beneške prevlade v Istri, v 15. in 16. stoletju. Na najdišču Vela Ozida je bilo opravljeno čiščenje vegetacije. Vprašanje vloge in namena tega območja, ki se je vsililo s svojim položajem nad Kvarnerjem, pa ostaja odprto. Informacije, pridobljene z evidentiranjem ostankov s terenskimi raziskavami in iz podatkov iz skromne literature bi bilo treba nadgraditi z interdisciplinarnimi izkopavanji, ki bi prinesla dragoceno znanje o tipologiji posameznih najdišč, gostoti gradišč v prostorski konfiguraciji in njihovi komunikacijski vlogi. Ohranjeni materialni ostanki ter prostorska analiza sedanjega stanja okolja bi nam dali dragocene podatke o gospodarstvu in socialni strukturi prebivalstva. Veliko vrzel predstavlja pomanjkanje podatkov o vrsti in načinu pokopa prebivalcev gradišč. Vsi razpoložljivi podatki pa vendarle umeščajo najdišča na časovni trak tisočletne zgodovine. Nič manj pomembne niso jezikovne analize toponimov, degradacija pa odpira vprašanje revitalizacije območja preko »aktivnega ohranjanja dediščine gradišč z njihovim vrednotenjem, varovanjem in promocijo«.

Ključne besede: gradišča, prazgodovina, Istra, Čičarija, Rašpor, Vela Ozida

IZVORI I BIBLIOGRAFIJA

- Alberi, D. (1997):** Istria, Storia, Arte, Cultura. Trieste, Edizioni LINT.
- Andrič, M. (2006):** Prapoče Polen Core and Holocene Vegetation Change in Northern Istria/ Peludna jezgra iz Prapoča i promjene vegetacije za holocena u sjevernoj Istri. U: Miracle, P. & S. Forenbaher: Prehistoric Herders of Northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave – Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći, 1. Monografije i katalozi, 14. Pula, Arheološki muzej Istre, 31–62.
- Battaglia, R. (1958-1959):** Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia. Bullettino di paleontologia Italiana, vol. fuori serie. Roma, Museo Preistorico Etnografico L. Pigorini.
- Bertarelli L. V. & E. Boegan (1926):** Duemila grotte. Quarant'anni di esplorazione nella Venezia Giulia. Milano, Touring Club Italiano.
- Bertoša, M. (1995):** Istra: Doba Venecije (XVI–XVIII. stoljeće), Povijest Istre, Knjiga II. Pula, ZJ Žakan Juri.
- Bertoša, S. (2005):** Rašpor i Rašporski kapetanat, Povijesni pregled. Pazin, Katedra Čakavskog sabora Pazin.
- Bertoša, S. (2006):** Prodaja Rašpora Veneciji (1402.). Buzetski zbornik, 33, 51–57.
- Bosio, L. (1991):** Le strade romane della Venetia e dell'Istria. Padova, Esedra editrice.
- Bradara, T. (2007):** Prilog poznavanju kasnosrednjovjekovnog i renesansnog keramičkog stolnog posuđa s područja Istre, Ukrasni motivi na keramičkim nalazima iz Kaštela Rašpor. Buzetski zbornik, 34, 65–72.
- Buršić-Matijašić, K. (2001):** Gradinski obrambeni sustav sjeverne Istre. Buzetski zbornik, 27, 15–22.
- Buršić-Matijašić, K. (2002):** Gradinska toponimija Buzeštine. Buzetski zbornik, 28, 11–19.
- Buršić-Matijašić, K. (2003):** Uloga vode u prapovijesnom naseljavanju Buzeštine. Buzetski zbornik, 29, 17–22.
- Buršić-Matijašić, K. (2007a):** Gradine Istre. Povijest prije povijesti, Povijest Istre, Knjiga VI. Pula, ZJ Žakan Juri.
- Buršić-Matijašić, K. (2007b):** Alberto Puschi i Buzeština. Buzetski zbornik, 34, 11–65.
- Čović, B. (1965):** Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 20, 27–145.
- Darovec, D. (1996):** Pregled istarske povijesti. Pula, C. A. S. H.
- Degrassi, A. (1936):** Inscriptiones Italiae, Vol. X, Regio X, Fasc. III – Histria Septemtrionalis.
- Foscan, L. (1992):** I castelli medievali dell'Istria. Trieste, Edizioni Italo Svevo.
- Klen, D. (1960):** Fragmenti rašporskog urbara iz prve polovine XV. stoljeća. Jadranski zbornik, 4, 155–182.
- Klen, D. (1972):** Prodaja Rašpora Veneciji (1402. g.). Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, 17, 7–29.
- Komšo, D. (2003):** Pećine Istre – mjesta življenja od prapovijesti do srednjeg vijeka/ The Caves of Istria – Place of Living from Prehistory to the Middle Ages. Histria Antiqua, 11, 41–54.
- Lyman, R. L. (1994):** Vertebrate Taphonomy. Cambridge, Cambridge University Press.
- Makjanić, B. & B. Volarić (1991):** Kratki pregled klime Istre. Liburnijske teme 4, 91–102.
- Malez, M. (1960):** Pećine Istre i Učke u Istre. Acta Geologica, 2, 163–264.
- Marchesetti, C. (1903):** I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia. Trieste, Museo Civico di Storia Naturale.
- Matejčić, R. (1998):** Granične utvrde i gradovi u sjevernoj Istri (Rašporski Kapetanat). Buzetski zbornik, 24, 19–48.
- Mihovilić, K. (2013):** Histri u Istri / Gli Istri in Istria / The Histri in Istria. Monografije i katalozi 23. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Milišić, N. (1991):** Školjke i puževi Jadrana. Split, Logos.
- Miracle, P. (2006):** Introduction to the Pupičina Cave Projekt/Uvod u projekt Pupičina peć. U: Miracle, P. & S. Forenbaher: Prehistoric Herders of Northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave – Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći, 1. Monografije i katalozi, 14. Pula, Arheološki muzej Istre, 1–29.
- Miracle, P. & S. Forenbaher (2006):** Prehistoric Herders of Northern Istria, The Archaeology of Pupičina Cave – Pretpovijesni stočari sjeverne Istre, Arheologija Pupičine peći, 1. Monografije i katalozi, 14. Pula, Arheološki muzej Istre.
- Petricioli, S. (1984):** Hispano-maurska majolika iz Zadra. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 24, 51–71.
- Prodan, V. (2006):** Vode Ćićarije. Buzetski zbornik, 33, 189–202.
- Roglić, J. (1975):** Prirodna osnova. U: Ridanović, J. et al.: Geografija SR Hrvatske, Sjeverno Hrvatsko primorje. Zagreb, Školska knjiga, 9–12.
- Saccardo, F. (2002):** Venezia: un quadro delle produzioni ingobbiate dal XIII al XVIII secolo. U: Atti XXXIV Convegno internazionale della ceramica: Problemi e aspetti delle produzioni ingobbiate, origini e sviluppi, tecniche, tipologie. Firenze, All'Insegna del Giglio, 101–116.
- Seetah, K. (2006):** The Importance of Cut Placement and Implement Signatures to Butchery Interpretation. San Francisco, International Council for Archaeozoology, 1–52.
- Silver, I. A. (1963):** The Ageing of Domestic Animals. U: Brothwell D. & E. Higgs (ur.): Science in Archaeology: A Comprehensive Survey of Progress and Research. London, Thames and Hudson, 250–268.
- Zaccaria, M. (2020):** Stručni izvještaj arheološkog nadzora radova čišćenja vegetacije na lokalitetu Vela Ozi-da. Dostupno na: https://www.academia.edu/44240491/STRUČNI_IZVJEŠTAJ_ARHEOLOŠKOG_NADZORA_RADDOVA_ČIŠĆENJA_VEGETACIJE_NA_LOKALITETU_VELA_OZIDA_BRSEČ_OPČINA_MOŠČENIČKA_DRA-GA_ (zadnji pristup: 28. 7. 2021).
- Žmak, J. (2006):** Lokve u životu Ćićarije. Buzetski zbornik, 33, 203–210.